

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Світлани Анатоліївни Матвєєвої

«Лінгвістична реконструкція когнітивної терміноструктури

REFUGEE / БІЖЕНЕЦЬ в англо-українському корпусі

юридичних текстів», подану на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук за спеціальностями

10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство та 10.02.21 –

структурна, прикладна та математична лінгвістика. – К., 2020. – 426 с.

Свою рецензію я хотів би розпочати з міркувань, які стосуються дисциплінарної приналежності дисертації п. Матвєєвої. Дисертантка наголошує на тому, що її дослідження є термінознавчим. Я гадаю, що це твердження можна певним і досить істотним чином доповнити. Є всі підстави співвіднести рецензовану роботу також із актуальним для сучасного суспільства напрямом, який називають юридичною лінгвістикою, а через неї також із іншим дисциплінарним різновидом, відомим як семіотика права, чи юридична семіотика. А це своєю чергою дає підстави віднести нинішню роботу до інтердисциплінарних студій; а добре відомим є те, що саме студії, які здійснюються на стику декількох наукових дисциплін, можуть принести найоригінальніші і найновіші результати. Говорячи ж конкретно про юридичну лінгвістику і лінгвосеміотику, можна згадати, що, як це зазначають деякі фахівці (див., прим., Alain Parauх, *Un modèle dynamique de catégorization juridique: l'”encyclopédie” sémiotique de U. Eco*, *International Journal for the Semiotics of Law*, 2004, 17, p. 1025), у філософії права не так давно відбувся «мовний/мовознавчий поворот» (*linguistic turn*), який відбив у собі глибокий внутрішній, сутнісний зв'язок між правом, з одного боку, і мовою, з іншого. Раніше, як зазначає А. Папон, правники розглядали мову лише як «словник» (у семіотичному сенсі), тобто як інструмент, який є зовнішнім щодо права і який не впливає на структуру права. На зміну до такого підходу правників до мови прийшла модель «енциклопедії» (теж у

семіотичному сенсі). Це дало поштовх до появи філологічних аспектів і методів у правничих дослідженнях, зокрема у зіставно-правових студіях.

Підходячи до справи трохи з іншого боку, можна сказати, що підґрунтям згаданого повороту є усвідомлення того, що право – це теж мова (у ширшому, семіотичному сенсі), мова, планом вираження якої є природна мова, мова як така. Інакше кажучи, мова правничих документів і юридичного дискурсу в цілому – це не є щось зовнішнє щодо самого права як такого, вони є натомість нерозривною цілісністю. Я гадаю, саме в цьому плані є знаменним, що сьогоднішня авторка говорить не просто про юридичну термінологію в обраній ній предметній сфері, а саме про терміноструктуру з її власним когнітивним підґрунтям і тими соціально-історичними та етнокультурними чинниками, які це підґрунтя визначають.

Якщо тепер звернутись до теми рецензованої дисертації, то є всі підстави твердити, що ця тема є також актуальною в багатьох аспектах – передовсім тією мірою, якою є споконвічно актуальним її позамовний референт, саме явище біженства і біженців, у його відбитті в мові і дискурсі права. Якщо подивитися на все це в історичній ретроспективі, то відповідна тема, тобто ситуація біженства і її протагоністи, – вони завжди були присутні в історії та в культурному дискурсі – бо там завжди хтось когось виганяв чи хтось від когось тікав, шукаючи порятунку. Вигнанцями були наші прабатьки Адам із Євою. Про біженців із Трої оповідає міф про Енея і його супутників, літературне перевтілення якого, здійснене І.Котляревським, стало засновком сучасної української літератури і сучасної української літературної мови. Біженцями були Марія і Йосип та їхня новонароджена Дитина, з якою вони тікали від царя Ірода. Біженцем стає один із найвідоміших персонажів Шекспіра, до котрого інший персонаж звертається з такими словами: *Romeo, away, be gone! /The citizens are up, and Tybalt slain, / Stand not amazed: the prince will doom thee death,/ If thou art taken: hence, be gone, away!* Крилатими стали слова іншого шекспірівського героя із «Ричарда III», у яких ідеться про «гіркий хліб вигнання» (*bitter bread of banishment*).

Двадцять століття, починаючи з Женевської конвенції 1951 р. і Нью-Йоркського протоколу 1967 р., засвідчило входження біженців до поля міжнародного права і, відповідно, до правничого дискурсу. Утім, після першої світової війни, а саме 1922 р. з'явився міжнародний документ, який мав назву Нансенового паспорту; створений за ініціативою Фрітьофа Нансена, ученого й мандрівника, а потім комісара Ліги Націй у справах біженців, цей паспорт засвідчував статус його власника саме як біженця. Десь тоді, наскільки можна судити, виникає саме слово *біженець*, його перші атестації в українській мові мають місце десь у той же час, а перед тим були інші слова із цим значенням: зокрема, словник Є.Тимченка фіксує *бъгун* у значенні втікача. В англійській мові *refugee* фіксується з кінця XVII ст.; *fugitive* – із початку цього ж таки XVII ст., а *fugitour* – століттям раніше. Спільною рисою для української та англійської лексем, для *біженця* і *refugee*, є те, що їхню появу вдається в екстралінгвістичному плані приурочити до певних історичних подій: як слушно зауважує Світлана Анатоліївна, англійська лексема з'являється в ужитку, коли із Франції після скасування Нантського едикту почали напливати французькі гугеноти, принісши із собою і саме це слово (англ. *refugee* < прислівник минулого часу франц. *refugié*); а український *біженець* і його інослов'янські відповідники й попередники виникли внаслідок змушених міграцій, спричинених спочатку Першою світовою війною, а далі революціями (до речі, у тексті дисертації – с. 99 – щодо цього сюжету допущено певну технічну неточність: авторка говорить там про офіційне юридичне тлумачення терміна *біженець*, подаючи його в українському написанні, але подальша цитата свідчить, що йдеться не про українське, а про російське слово). Обидва ці приклади, особливо український, показують нам різницю між етимологією слова й історією його появи – а це досить відмінні речі. Коренева етимологія *біженця*, і то глибинна, не лише праслов'янська, а і далі, індоєвропейська, є цілком прозорою і суперечок не викликає. Такою ж є і дериваційна структура цього слова і його слов'янських когнатів – як у плані історичному, так і на

сучасному синхронному зрізі. Водночас, незважаючи на відносно нещодавнє виникнення цих слов'янських лексем і на те, що вони, очевидно, прийшли у правничу термінологію не з повсякденно-побутової мови, а виникли саме як літературні, книжні утворення, конкретна історія їх формування і юридизації залишається неясною і, отже, становить завдання для істориків мови. Як сказав головний редактор ЕССЯ О.М.Трубачов про етимологічне підґрунтя укр. *біжний* і подібних утворень, праслов'янська реконструкція тут є можливою, але фактична древність утворень є проблематичною – унаслідок, серед іншого, і відсутності недвозначних вказівок на час і обставини їхнього виникнення. Твердження про рос. *беженец* як про чеське запозичення, яке авторка згадує з покликанням на словник Г.А.Крилова, первісно належить укладачам Короткого етимологічного словника російської мови, одним із яких був М.М.Шанський, котрий потім повторив цю етимологічну версію у своєму багатотомному етимологічному словнику (Этимологический словарь русского языка, М.: МГУ, 1965, т.1, вип. 2, с. 70), але в подальших перевиданнях коротшого словника цієї статті вже немає. Корпусні відомості говорять про пізніше, ніж це стверджував Шанський, виникнення рос. *беженец*, і з огляду на хронологію перших українських атестацій не виключено, що укр. *біженець* є російським запозиченням, або ж воно створене шляхом калькування за вже наявною моделлю.

Але знову ж, якщо поглянути на концептуалізацію явища біженства у більш віддаленій історичній перспективі, то варто зазначити, що у Старому Заповіті, конкретніше, у П'ятикнижжі Мойсея (книга Чисел, також у Повторенні Закону) і деінде – уже там детально висвітлюються – зокрема, за допомогою відповідних лексем і виразів – правові проблеми, пов'язані з феноменом біженства, і зазначається, яким має бути урегулювання цих проблем.

На превеликий жаль, явище біженства не оминуло і сучасної України. Питання про мовне і лінгвістичне забезпечення правового дискурсу, який має справу із темою біженства, – це питання до професійних лінгвістів;

формування адекватних мовних засобів, якими можна говорити у відповідних інстанціях про ці речі, – це формування не може бути реалізоване без участі фахівців із мовознавства. Мовознавче висвітлення відповідної проблематики із залученням матеріалів української мови як державної мови, з одного боку, а з іншого боку, і англійської мови як провідної сучасної *lingua franca* (у широкому сенсі цієї колокації), – так от, висвітлення цієї проблематики шляхом залучення релевантного матеріалу цих двох мов до зіставного вивчення, видається цілком виправданим і доцільним, воно так і може, і має бути.

Рисою, яка найяскравіше втілює в собі оригінальність і новизну теоретико-методологічного апарату рецензованої роботи, беззаперечною інноваційною «фішкою», чи, якщо завгодно, живчиком цього апарату є поєднання в ньому компаративного та корпусного підходів. Саме по собі застосування корпусного підходу для нашого мовознавства не є вже чимось винятковим чи одиничним, але все ще не становить загальнопоширеної дослідної практики. Але от поєднання в межах окремого дослідження компаративної та корпусної перспектив видається новаторським і евристично плідним у світлі от якої історичної паралелі. Як відомо, мовознавство дев'ятнадцятого сторіччя, чи дососюрівське мовознавство, було мовознавством історичним *par excellence*. У царині історичної лінгвістики тоді були досягнуті видатні здобутки, які зберігають свою значущість і досі, і от для того давнього мовознавства були властивими два крила, дві основні дослідні орієнтації. З одного боку, там було крило компаративістичне, для якого визначальним був порівняльно-історичний метод. Це крило необхідним чином поєднувалося і доповнювалося іншим, яке спиралося на метод філологічний. Цей останній метод був предметно пов'язаний із класичними, отже, мертвими, мовами, і через це орієнтувався на мову писемну, мову писемних пам'яток – це по-перше, а по-друге, він, узагалі кажучи, брав до уваги усю вичерпну сукупність оцих стародавніх текстів, увесь цілісний їх корпус перебував у полі зору цього методу. Спосіб

інтерпретації корпусного матеріалу тоді був, звісно, істотно інший, але в чомусь і подібний: розмітці та анотуванню текстів тоді відповідало, звісно, *mutatis mutandis*, коментування текстів. Коментарі ці мали, проте, філологічний характер, тобто містили як власне мовознавчі й текстологічні, так і культурно-історичні відомості (це коментування було дуже деталізованим: на сторінці видання пам'ятки могли бути лише кілька рядків коментованого тексту, а решту місця займав власне коментар); і от таке коментування – це є третя риса філологічного методу. І саме в цьому я бачу певні паралелі із рецензованою дисертацією, де корпусні відомості теж отримують подібне соціокультурне й текстологічне витлумачення; при цьому застосований авторкою корпусний підхід, узятий сам по собі, даючи відповіді на одні питання, дозволяє їй поставити наступні, питання лінгвокогнітивної й соціокультурної природи, а це також є доказом евристичної виправданості підходу.

Компаративна складова долучається до цих теоретичних побудов цілком природно, оскільки центральні, ядерні для дослідження терміни, укр. *біженець* і англ. *refugee*, є когнатами, тобто лексемами, спорідненими не лише семантично, а й генетично, і в цей спосіб міжмовне зіставлення таких одиниць, які є рефlekсами і континуантами тієї самої індоєвропейської праформи, – це описове зіставлення, здійснюване у площині сучасної синхронії, отримує також і історичну інтерпретацію в діахронічній перспективі. Знаменним є тут те, що авторка в цьому контексті згадує про категорію словотвірного гнізда (с. 240-241); усе ж зі свого боку зауважу, що краще тут говорити не просто про словотвірне гніздо, а про гніздо історико-словотвірне, ба навіть історико-етимологічне.

Тут, однак, можна авторці зробити ще одне зауваження, пов'язане із джерелами фактичного матеріалу, які вона використала. У цілому цей список є, як то кажуть, репрезентативним, тобто він у цілому належним чином представляє релевантний мовний фактаж. Водночас у ньому бракує – якщо я не помиляюся – однієї дуже істотної позиції: я маю на увазі Oxford English

Dictionary on Historical Principles (його у нас іще часом називають «Великим оксфордським словником»); конкретніше, мені йдеться про власне оті історичні лексеми і семантими, а також і ілюстрації, які там наводяться. С.А.Матвєєва користується іншим лексиконом того ж походження, Oxford Advanced Learners Dictionary; прекрасна лексикографічна праця, але ж іншого плану. Водночас я не можу не зазначити, що деякі дуже спеціальні відомості, наведені в дисертації, відповідають саме тим, які подаються у Великому оксфордському словнику, так що у той чи інший спосіб це джерело тут теж, можна сказати, є врахованим і використаним. Так, на с. 108 авторка подає відомості щодо історії іменника англ. *reconstruction* за Online Etymology Dictionary: про першу фіксацію 1791 р. і про специфічно американське уживання, що почалося з 1865 р. і відзначалося, крім особливостей семантики, написанням із великої літери, і ще про дещо. Претензій до цих даних немає, але слід усе ж додати, що вказівка щодо першого випадку зафіксованого в англійських текстах використання слова *reconstruction* наводиться тут власне за Оксфордським словником англійської мови, котрий у цьому плані є первинним джерелом. Принагідно можна згадати, що у цьому ж абзаці, але трохи вище, є дані про перше використання відповідної лексеми з середини XVI ст. І хоча тут же дається покликання, як на джерело, на Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, усе ж варто було б додати, що в даному разі йдеться не про англійське *reconstruction*, а про французьке *reconstruction*.

Евристично виправданим є введення авторкою до свого теоретико-методологічного апарату (а відтак і до наукового обігу) поняття (чи, якщо завгодно, категорії) когнітивної терміноструктури. Моделювання цієї структури, здійснене в дисертації, відзначається перш за все тим, що можна окреслити як смислова динамічність: у дисертації ця терміноструктура – це як метамовна губка, котра є зануреною у живу дискурсивну стихію мовного існування з відповідними їй мовними та позамовними складниками й чинниками, вона всотує, вбирає в себе і, так би мовити, перетравлює,

переробляє оці окремо взяті екстралінгвістичні сенси і їхні пов'язання, котрі її оточують, упорядковуючи їх і надаючи їм осмислення у межах структурного цілого.

Не менш доцільним також видається і використання авторкою, як аналітичного інструменту її дослідження, категорії фрейму як засобу експлікації змісту отих драматичних, ба навіть трагічних скриптів, чи сценаріїв, протагоністами яких і є біженці. Біженці у фреймових акціональних структурах разом із іншими атрибутами займають свої відповідні слоти, котрі пов'язуються різними стосунками, а серед цих останніх дисертантка обґрунтовано виділяє, як основні, причинно-наслідкові.

Іншим дослідницьким моментом, який варто відзначити, є те, що авторка виділяє і систематизує інвентар лексичних одиниць, які втілюють аналізовану терміноструктуру; при цьому важливо те, що вона ідентифікує ці одиниці, з одного боку, у лексикографічних джерелах (а серед них є і термінографічні словники), а з іншого, – безпосередньо у правничих текстах корпусу. Одним із наслідків встановлення цих інвентарів одиниць є їхня систематизація та структуризація, тобто встановлення тих зв'язків, які об'єднують їх в упорядковане ціле.

Говорячи про спостереження й висновки, отримані авторкою, слід окремо згадати про зіставлення нею відповідної термінології в англійській та українській мовах, яке свідчить про наявність в останній термінологічних синонімів-дублетів; ця зіставна характеристика має непересічне значення для подальшої оптимізації української мови права. А те, що ця оптимізація залишається дуже актуальною проблемою, особливо підкреслювали у своїх виступах учасники круглого столу «Юридична термінологія – проблеми стандартизації», проведеного в листопаді ц.р. Національною комісією зі стандартів державної мови, зокрема, там наголошував на цьому і директор Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України проф., д.ф.н. Б.М.Ажнюк.

Однак ці зауваження мають частковий характер і не впливають на

високу загальну оцінку рецензованої праці. Мету дослідження досягнуто, завдання, що їх перед собою поставила дисертантка, виконано. Рецензована дисертація в цілому перебуває на висоті всіх відповідних вимог. Вона є цілісним, завершеним, самостійним дослідженням, яке присвячене темі, водночас новій і актуальній для сучасної зіставно-типологічної лінгвістики, а також і для структуро-математичного, зокрема корпусного, мовознавства, для зіставних англо-українських термінознавчих студій, а також і для загального мовознавства, теорії і практики лексикографії і термінографії, для практики перекладу і для теоретичної транслятології. Зміст цієї праці відзначається глибиною й доказовістю теоретичного опрацювання об'єкта вивчення. Ця праця виконана на належному науковому рівні, із коректним застосуванням теоретико-методологічного апарату і з використанням надійної фактологічної бази, наслідком чого стала вірогідність отриманих результатів, зроблених авторкою спостережень та висновків. Усе це зумовлює наукову, зокрема теоретико-лінгвістичну та прикладну, значущість матеріалів цього дослідження, які до того ж отримали достатню апробацію на наукових форумах і достатнім чином представлені в авторефераті і друкованих працях дисертантки. Дисертація також не містить положень з інших досліджень, запозичених без необхідних посилань. Усі покликання у праці є коректними.

Сказане дає нам усі підстави стверджувати, що дисертація Світлани Анатоліївни Матвєєвої «Лінгвістична реконструкція когнітивної терміноструктури *refugee* / *біженець* в англо-українському корпусі юридичних текстів», подана на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальностями 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство і 10.02.21 – структурна, прикладна та математична лінгвістика, становить цілісне, самостійне, оригінальне і завершене дослідження, яке відповідає паспорту спеціальностей 10.02.17 – порівняльно-історичне та типологічне мовознавство і 10.02.21 – структурна, прикладна і математична лінгвістика і вимогам п.п. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р.

(зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), і що її авторка, Світлана Анатоліївна Матвеева заслуговує на присудження їй пошукуваного наукового ступеня доктора філологічних наук із обох зазначених спеціальностей.

Провідний науковий співробітник
відділу загального мовознавства
Інституту мовознавства імені О.О.Потебні
Національної академії наук України,
доктор філологічних наук, професор
С.С.Єрмоленко

